

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 11, Ocak/January 2024, ss. 15-28.

Geliş Tarihi–Received Date: Kabul Tarihi–Accepted Date:

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TÜRKLERİN İSLAMLAŞMASINDA TİCARETİN VE MÜSLÜMAN TÜCCARLARIN ROLÜ

10.53718/gttad.1384509

AHMET SELÇUKOĞLU* - AYŞE HACIMUSTAFAOĞLU**

ÖZ

Yaşam tarzları gereği sıkça yer değiştiren Türk halkları, çok sayıda din ve inanç sistemleriyle etkileşim halinde bulunmuşlar; bu sayede kendine özgü bir inanç sistemi, toplumsal yapı ve yaşam tarzı geliştirmişlerdir. Türkler İslamiyet'ten önce Budizm, Maniheizm ve Totemcilik gibi inançlara bağlanmış olsalar da Türk inanç sisteminde belirgin olan tek Tanrı anlayışı onların semavi bir dine intibakını kolaylaştırmıştır. Her ne kadar Yahudilik ve Hristiyanlık gibi semavi dinler Türkler arasında sınırlı ölçüde taban bulmuş ise de İslamiyet'in oluşturduğu etkiyle kıyaslanamaz. Özellikle 9. ve 10. asırlarda Türkler arasında yayılmaya başlayan İslamiyet, askeri ve siyasi faaliyetler dışında iktisadi ve kültürel etkileşimlerle de geniş bir kitlesel tabana kavuşmuştur. Çağın Müslüman seyyahları ve kronik yazarlarının kayıtları üzerinden rahatça seçilebilen bu manzara, Türkler ile Müslüman tüccarlar arasında iktisadi yönelimlerle başlayan karşılıklı fayda ilişkisinin kısa zamanda kültürel bir mübadeleye dönüştüğüne işaret eder.

Türk coğrafyasında başlangıçta askeri fetihlerle yayılma eğilimi gösteren İslam dini, siyaset dışı tebliğ araçlarının devreye girmesiyle dikkate değer bir ivme kazanmış, bu sayede geniş bir alana ulaşmıştır. Bu noktada tüccarların Türk şehirlerinde, dervişlerin ise kırsal alanlarda özellikle göçebe Türkler arasında gerçekleştirdikleri irşad faaliyetleri, bu yeni dinin Türk toplulukları arasında taban bulmasını ve İslamiyet ile ilgili ön yargıların ortadan kaldırılmasını kolaylaştırmıştır. Hazar, Bulgar, Harizm, Horasan, Türkistan ve hatta Çin ülkelerinde ticaret kolonileri oluşturan Müslüman tüccarlar yaşayışları, giyimleri ve ibadetleriyle bölge halklarının dikkatini çekmişler; barışçıl yollarla anlattıkları İslam dini ve esaslarının bu halklar tarafından benimsenmesinde işlevsel bir rol üstlenmişlerdir. Böylece, Türklerin hâkim veya meskûn olduğu coğrafi sahalarda ticaret ve tebliğ iç içe geçmiş; Müslüman tacirlerin içeriden yaptıkları manevi fetihler, orduların dıştan yaptıkları siyasi fetihleri önemli ölçüde takviye etmiştir.

Kaynaklarda verilen bilgilerden açıkça anlaşılmaktadır ki, erken dönemlerden itibaren siyasi gelişmelerden bağımsız olarak Uzakdoğu'ya kadar yayılan Müslüman tacirler sadece ticari ürünleri değil, inançlarını ve kültürlerini de taşımışlardır. İslamiyet, geçiş döneminde tüccarların Horasan, Buhara ve Semerkant gibi bölgelere attıkları tohumlar sayesinde yeşererek buralarda kök salmıştır. Türk ülkelerine serbestçe girip çıkan Müslüman tüccarlar, bir yandan ticari ürün değişimi ve dolaşımını temin ederken diğer yandan Türklerle İslam dünyası arasındaki dini ve kültürel mübadelelerin gönüllü aracıları olmuşlar, politik gelişmelerden bağımsız olarak inanç ve kültür aktarımında önemli roller üstlenmişlerdir. Ticari alanda gerçekleşen bu pozitif etkileşim, Türklerin yoğunlukta yaşadığı Karadeniz'in kuzeyi, Maverâünnehir, Horasan ve diğer şehirler çok kısa sürede bu halkın karakterini şekillendiren İslamiyet'le tanışmasına vesile olmuştur. Bu makalede, dönemin kaynaklarında verilen bilgiler dikkate alınarak Türk coğrafyasında seyreden ticaret güzergâhı üzerinde aktif olan Müslüman ticaret erbabının, Türk kavimleri arasındaki tebliğ ve irşad faaliyetleri ile bu faaliyetlerin Türklerin kitlesel olarak İslamiyet'i kabul etmelerindeki etkisi tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkler, İslamiyet, Müslüman Tüccarlar, Kervan Ticareti, İpek Yolu.

* Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Mardin/TÜRKİYE, E-Posta: ahmetsecukoglu63@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0092-5447.

** Öğretim Görevlisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Süryani Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Mardin/TÜRKİYE, E-Posta: aysehacimustafaoglu@artuklu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3185-9080.

THE ROLE OF TRADE AND MUSLIM TRADERS IN ISLAMIZATION OF TURKS

ABSTRACT

Turkic peoples have interacted with many religions and belief systems as they frequently change places due to their lifestyles. In this context, although Turks were attached to belief systems such as Buddhism, Manichaeism and Totemism before Islam, the understanding of one God, which is evident in the Turkish belief system, facilitated their adaptation to a heavenly religion. Although monotheistic religions such as Judaism and Christianity found a limited base among Turks, it cannot be compared with the influence of Islam. Especially in the 9th and 10th centuries, Islam, which started to spread rapidly among the Turks, gained a wide mass base with economic and cultural interactions apart from military and political activities. This landscape, which can be easily discerned through the records of Muslim travelers and chroniclers of the age, indicates that the mutually beneficial relationship between Turks and Muslim merchants, which started with economic orientations, soon turned into a cultural exchange.

The religion of Islam, which tends to spread primarily through military conquests in the Turkish geography, has gained remarkable momentum with the introduction of non-political means of dissemination and in this way, it has reached a wide area. At this point, the guidance activities carried out by merchants in Turkish cities and by dervishes in rural areas, especially among nomadic Turks, made it easier for this new religion to find a base among Turkish communities and to eliminate prejudices about Islam. Muslim merchants who established trade colonies in the Caspian, Bulgarian, Khwarezm, Khorasan, Turkestan and even Chinese countries attracted the attention of the people of the region with their lifestyle, clothing and worship and merchants played a functional role in the adoption of Islam and its principles by the Turkish people, which they explained through peaceful means. Thus, trade and notification were intertwined in the geographical areas where Turks dominated or settled; The internal spiritual conquests of Muslim merchants significantly reinforced the external political conquests of the armies.

It is clear from the information given in the sources that the Muslim traders who spread to the Far East from the early times, regardless of political developments, carried not only commercial products, but also their beliefs and cultures. Islam flourished and took root in the region thanks to the seeds planted by merchants in regions such as Khorasan, Bukhara and Samarkand during the transition period. Thus, Muslim traders freely entering and leaving Turkish countries, on the one hand, ensured the exchange and circulation of products, on the other hand, they became voluntary intermediaries of the religious and cultural exchange between the Turks and the Islamic world and they have played important roles in the transmission of belief and culture, regardless of political developments. This positive interaction in the commercial field led to the introduction of Islam, which shaped the character of these people in a very short time in the north of the Black Sea, Transoxiana, Khorasan and other cities where Turks live in large numbers. In this article, the preaching and guidance activities among the Turkish tribes of the Muslim traders who are active on the trade route from the Turkish geography will be explained. In addition, the effect of these activities on the mass conversion of the Turks to Islam will be discussed.

Keywords: Turks, Islam, Muslim Traders, Caravan Trade, Silk Road.

GİRİŞ

Tarihsel süreçte geniş bir coğrafi sahaya yayılan Türkler, bu vesileyle çok sayıda inanç, kültür ve medeniyetle etkileşim halinde bulundular.¹ Türk halklarının yaşam tarzında çok yönlü ve köklü değişimlere sebep olan İslamiyet'i kabul süreci, uzun vadeye yayılan sonuçları açısından bu kültürel karşılaşmalar arasında en dikkate değer olanıdır. 7. yüzyıl ortalarından itibaren Suriye, Mısır, Irak, Kafkasya, İran ve Horasan'ı ele geçiren İslam orduları, Türklerin ağırlıklı olarak meskûn olduğu Maverâünnehir sınırına dayanarak tebliğ faaliyetlerini bu coğrafyaya taşımışlardır. Ancak İslam dünyasıyla siyasi ilişkileri açısından değerlendirildiğinde Türklerin Müslümanlığı kabulü, sanıldığı kadar hızlı ve sorunsuz değil uzun ve sancılı bir süreçte gerçekleşmiştir. Özellikle Hazarların ve Türgişlerin gösterdikleri askeri direnç, İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasını en az bir asır kadar geciktirmiştir.² Bu çerçevede Türklerle Müslüman Araplar arasında gerçekleşen çetin mücadelelerin ardından İslam orduları, Ceyhun Nehri'nin ötesine geçerek bu bölgede Buhara ve Semerkant gibi anahtar şehirlere hâkim olmayı başarmışlardır. Böylece İslamiyet, sadece Türk askerleri değil Türk toplulukları arasında da yayılma imkânı bulmuş; Türklerin yoğunlukla meskûn olduğu Maverâünnehir, Harizm, Horasan ve diğer Türk bölgeleri Müslüman fatihlerle tanışmıştır.³ Bununla birlikte, İslamiyet'in Türk

¹ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003, s. 66.

² Arap-Hazar savaşları hakkında bkz. D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 49-103; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972, s. 38-40. Arap-Türgiş savaşları hakkında Hüseyin Salman, *Türgişler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 46-73.

³ İslam fetihlerinin Türk ülkesindeki seyri hakkında bkz. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990, s. 195-224; Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 155-156.

coğrafyasında yayılma süreci meselesi, sadece politik ve askeri seferlerle ilintili değildir. R. Foltz'un belirttiği üzere, herhangi bir dini *yönetimin* yayılmasıyla *inancın* yayılması süreç ve nitelik açısından farklılıklar arz etmektedir.⁴

Türklerin İslamiyet'i kabul sürecinde, şiddetli çatışmalara sebep olan askeri faaliyetler dışında siyaset dışı farklı faktörler de etkili olmuştur. Gelgitlerle dolu bu geçiş döneminde pozitif etki unsurları olarak en çok tasavvuf erbabı ve tüccar sınıfın ön plana çıktığı görülmektedir.⁵ Çağdaş yazar Osman Turan'ın belirttiği gibi, İslamiyet'in Orta Asya bozkırlarında yayılması ile Maverünnehir'deki ilim ve ticari faaliyetler arasında sıkı bir ilişki bulunur.⁶ Bölgedeki İslamlaşmayı tetikleyen ve organize eden en önemli faktör olarak ticaret,⁷ Asya üzerinde uzanan transit yolların Müslümanların eline geçmesiyle kısa sürede İslamî bir kimliğe büründü. Başlangıçta, Türkler ve Müslüman Araplar arasında ekonomik kaygılarla başlayan ticari ilişkiler vesilesiyle bölgede rahat bir faaliyet alanına kavuşan Müslüman tüccarlar, güzergâh üzerinde bulunan şehir ve kırsal yerleşimlerde kolonileşerek zamanla birer tebliğci vazifesini de üstlendiler. Müslüman tacirler, erken İslam fetihlerinin Orta Asya'da açtığı ticari güzergâhı da kullanarak⁸ Türk coğrafyasına girmişler; tatlı bir ticari kâr ile takviye ettikleri tebliğ faaliyetleri sonucu Müslümanlığı uzun vadeli bir istila hareketi olarak algılayan Türk halklarının bu önyargılarının ortadan kalkmasında etkili olmuşlardır. Böylece, Orta Asya'da hızla yayılarak önemli bir güç haline gelen İslamiyet, tüccarlar üzerinden tüm Türk coğrafyasında görünür olmaya başlamış;⁹ V. V. Barthold'un dikkat çektiği gibi 10. asırda ticari ilişkiler vasıtasıyla Türkler arasında ve şimdiki Çin Türkistanı'ndaki şehirlerin bazılarında İslam dini, hiçbir silâh kullanılmaksızın yayılmıştı.¹⁰

Türkler arasında tebliğ ve irşad faaliyetlerini gerçekleştiren Müslüman tacirler hangi coğrafyadan bölgeye intikal etmişlerdir? Türklerle Müslümanlar arasındaki ticari sirkülasyonu tetikleyen siyasi gelişmeler nelerdir? Taraflar arasında en çok hangi ürünlerin değiş tokuşu yapılmıştır? Müslüman tüccar sınıfın, Türk ülkelerinin İslamlaşmasındaki bulanık rolüne geçmeden evvel, Türk ve İslam dünyası arasındaki ekonomik ve kültürel karşılaşmaların mahiyetini bilmek ve bu dönemde yaygın olan ticari güzergâhı tanımak gerekir.

1. İslam'ın Yayılış Sürecinde Türk Ülkesinde Seyreden Ticari Güzergâh ve Ticari İlişkiler

Türklerin ticari münasebetler üzerinden dış dünya ile kültürel temasları, İslamiyet'in zuhuru ve intişarından çok önceki tarihlere uzanmaktadır. Erken çağlardan itibaren dünya ekonomisinin ipeğe duyduğu ihtiyaç, tüm kültürleri Çin ile temas kurmaya bu vesileyle Türk ülkelerinden geçmeye mecbur kılmış; Türk ülkelerinin dönemin iki ana güzergâhı İpek Yolu ve Kürk Yolu'nun ana bağlantı noktaları üzerinde sere serpe uzanması, antik dönemlerden itibaren Türklerle farklı uygarlıklar arasında iktisadi kaygılarla başlayan ilişkilerin kültürel boyuta evrilmesiyle sonuçlanmıştır.¹¹ Binlerce senelik bir kervan yolu olan İpek Yolu güzergâhında meskûn Türk kavimleri, değerli Çin ipeklerinin batıya taşınmasında aracı olmak kaydıyla İslam öncesi dönemlerde İran ve Bizans ile iktisadi ilişkiler dışında fikri ve kültürel münasebetlerde bulunma imkânı elde etmişlerdir.¹² Bu keyfiyet, sonraki asırlarda da devam etmiş; İslam ordularının Mezopotamya, İran, Kafkasya, Horasan, Mevaraünnehir gibi İpek Yolu üzerindeki önemli ağkeleri ele geçirmesiyle Türklerle yeni komşuları Müslümanlar arasında zoraki ve simbiyotik bir ilişki ağı ortaya çıkmıştır. Türklerin ağırlıklı olarak meskûn oldukları Turfan, Hoça, Kansu, Kaşgar, Talas, Semerkant, Buhara, Belh, Merv gibi güzergâh şehirleri, Müslüman tacirlerin sürekli uğramak zorunda kaldıkları yol üstü yerleşimler olmuş; Türk ülkesinden geçen bu ticari bağlantı noktalarını aktif şekilde kullanan Müslüman tacirler Çin'e kadar uzanan güzergâhta ticaret kolonileri kurmayı başarmışlardır. Dahası, yabancı ülkelere yerleşen, birçoğu mahalli dillere hâkim bu tüccarlardan bazıları yerli kadınlarla evlenip çocukları ve hizmetçileriyle buralarda bir topluluk

⁴ Richard Foltz, *Religions of Silk Road (Pre-Modern Patterns of Globalization)*, Palgrave Macmillan, New York 2010, s. 91.

⁵ Tasavvuf akımının bölge halklarının İslamiyet'e kazandırılmasındaki rolü hakkında genel bilgi için bkz. M. Fatih Şeker, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 119-122, s. 221-229. Buna karşılık tüccar sınıfın Türklerin İslamlaşması üzerindeki aracı rolü hakkında az ve dağınık çalışma mevcuttur. Bu konu, daha çok İdil Bulgar Devleti'nin Müslümanlığa geçişi çerçevesinde işlenmekte ve Müslüman tüccarların tebliğ faaliyetleri genellikle bu dar kapsam üzerinden ele alınmaktadır. Richard Foltz'un *Religion of Silk Road* adlı eseri, tarihi İpek Yolu güzergâhında din ve ticaret arasındaki bağdaşıklığı ele alan bir içeriğe sahiptir ve beşinci bölümde İslamiyet'in İpek Yolu güzergâhında yayılma süreci ele alınmıştır. Foltz'un bu eseri, bu yönde yapılmış en derli toplu çalışma gibi görünse de Müslüman tüccarların bölgedeki faaliyetleriyle ilgili somut verilerden ziyade genel sürece odaklanan ve daha çok umumi değerlendirmeler üzerinden sonuca ulaşmaya çalışan bir içeriğe sahiptir. (bkz. Foltz, *age*, s. 85-105). Yerli çalışmalar ise genel olarak İdil Bulgar Türklerinin İslamlaşması üzerinden meseleye perspektif kazandırmaya çalışmaktadır. Mesela bkz. Nesimi Yazıcı, "İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslamiyet", *Türkler*, C. V, 2002, s. 714-754; İlyas Topsakal, *İdil Bulgarları ve İslamiyet*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019; Meltem Akıncı, "Müslüman Tüccarların Orta İtil'deki İslamlaşmaya Etkisi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, S. 39, Haziran 2020, s. 1129-1153.

⁶ Osman Turan, "Türkler ve İslamiyet", *Selçuklular ve İslamiyet*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 12.

⁷ Foltz, *age*, s. 92.

⁸ Şeker, *age*, s. 120; Foltz, *age*, s. 91-92.

⁹ J. Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski-Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994, s. 22.

¹⁰ W. Barthold, *İslam Medeniyet Tarihi*, (İzah ve Düzeltmeler: M. Fuad Köprülü), TDV Yayınları, Ankara 1977, s. 59; Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 164.

¹¹ Bu konuda bkz. M. Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi (Anadolu'nun İstilasına Kadar Türkler)*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 93; Tahsin Ünal, "Türkler Nasıl Müslüman Oldular?", *İslam Medeniyet Dergisi*, C. 2, S. 14, 1968, s. 30.

¹² M. Fuad Köprülü, *Türk Tarih-i Dinisi*, haz. Metin Ergun, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 44.

oluşturmuşlardır.¹³ Ticaret üzerinden geliştirilen bu ilişki ağı, sadece Türk ülkeleriyle sınırlı kalmamış; Müslüman tacirler, İpek, Kürk ve Baharat Yolu'nun el verdiği tüm ülke ve şehirlerde aktif ve görünür olmuşlardır. Gerçekten, daha Emevîler döneminde (742 yılında) Müslüman tacirlerin Çin ülkesinde bir camiye sahip olmaları, İpek Yolu'nun en uç noktaları üzerindeki örgütlü mevcudiyetlerini göstermesi açısından dikkate değer bir ayrıntıdır.¹⁴ Bu durum, daha 8. asırda İslam coğrafyasının ticari sınırlarının politik sınırlarını ikiye katladığına işaret etmektedir.

Türk ülkeleri üzerinden doğuya, Çin'e kadar seyreden yoğun ticari faaliyetler hakkında en muteber malumat, bu bölgeleri gezerek gözlem ve izlenimlerini bizzat kaleme alan Müslüman seyyahlar tarafından verilmiştir. Bu seyyahlar, gezip gördükleri Türk ülkelerindeki ticari şehirler ve yollar hakkında verdikleri ayrıntılı bilgilerle bir bakıma Müslüman tüccarların da güzergâh üzerindeki yol haritasını çizmekte, Müslümanlar ve Türkler arasında ticari ilişkiler üzerinden tesis edilen kültür karşılaşmalarının apolitik coğrafyasını tespit etmektedirler. Gerçekten İslam seyyahlarının çoğu, geçtikleri ülkelerde meskun Türk ulusları hakkında değerli bilgiler verdikleri gibi bölgede ticaretle ön plana çıkmış olan şehirler, buradaki ticari sirkülasyon ve ürünler hakkında da önemli detaylar paylaşmışlardır. Bu çerçevede İbn Fazlan, *Hududu'l Âlem*'in adı meçhul müellifi, İbn Havkal, İdrisi, Mukaddesî ve el-Gırnatî gibi erken dönem Müslüman seyyah ve coğrafyacıları, Türk ülkelerindeki önemli ticari yerleşimlerden (şehir, kasaba, köy) sıkça bahsederler. Öyle ki bazılarına göre mesela Taraz (Talas) gibi Türk şehirleri daha 9. asırda bile *Medinet el- Tüccar* (tacirler şehri) olarak nam salmıştı.¹⁵ Aynı şekilde İdrisi'nin kayıtlarına göre, Dokuzoğuzların yerleşik olduğu arazide yer alan Tabgaç şehri müstahkem surlarla çevrili bir ticaret şehriydi.¹⁶ *Hududu'l Âlem*'in müellifi de Karluk, Dokuzoğuz ve Çiğil ülkesindeki bazı köylerin dahi tüccarların konaklama yeri olduğundan söz etmektedir.¹⁷ İbn Fazlan'ın Türk ülkesine dair aktardığı muhtelif detaylar ise bu sıra dışı ticari gelişmişliği teyit etmekte ve Müslüman tacirlerin bu coğrafyadaki aktif faaliyetlerine işaret etmektedir.¹⁸ Aslında İbn Fazlan'ın, Türkistan coğrafyasına fazlaca sokulmayıp Horasan, Maveraünnehir üzerinden Hazarya ve İdil Bulgarları ülkesine geçtiği bu yıllarda (922-923 yılı) Müslüman tüccarlar Moğolistan'a ve Çin'e kadar ulaşmışlardı. Nitekim 924 senesinde Kuzey Çin'i ele geçirdikten sonra Moğolistan'a yönelen Liao sülalesinin, burada aktif mahalde bulunan Müslüman tacirlerle karşılaştığı söylenir.¹⁹ 943 senesine gelindiğinde, Uygur hükümdarı ile Samanîler arasında oluşan müspet politik ilişkiler, Müslüman tüccarların Uygur ülkesi üzerinden Çin'e uzanan güzergâhı daha faal ve emniyetli şekilde kullanmalarını sağlamış olmalıdır.²⁰

Siyasi gelişmeler dışında, iklimsel ve bölgesel şartların da Müslümanlarla Türkleri bir araya gelmeye zorladığı düşünülebilir. Genellikle konargöçerliği, bir yaşam tarzı haline getirmiş olan Türkler, uygun otlaklara kavuşmak için mevsimsel yer değişiklikleri yapmak zorunda kalırken, engin bir çöl ortamında yaşayan ve verimsiz topraklarda tarım imkânı bulunmayan Müslüman Araplar ise zorunlu olarak ticarete yönelmişlerdir. İslam öncesi Türklerin, ana uğraşları at ve koyunlara dayalı hayvancılıktı. Bu dönemde tüm dünyada en çok ihtiyaç duyulan bu iki hayvanın iyi cinsleri Türkler tarafından yetiştiriliyor; İslam dünyasında savaş ve ulaşım aracı olarak kullanılan atlar ile temel gıda ve giyim malzemesi olarak ihtiyaç duyulan koyunlar Müslüman tüccarları Türklerle zaruri bir ekonomik ilişki ağına sürüklüyordu. Yaygın şekilde at, koyun ve deve besleyen Oğuzlar Cürcaniye, Taraz ve Özkent gibi İslam şehirlerine hayvan ve hayvan ürünleri taşıyorlar; Müslüman tacirler bu ürünlere bolca rağbet gösteriyorlardı.²¹ Aynı şekilde İdrisi'nin kayıtları, Oğuz ülkesinde yabancı tüccarlarla mal değişiminin ne kadar hareketli olduğuna işaret etmesi bağlamında değerlidir. Ona göre tüccarlar buraya çok sayıda mal getirerek gümüş ile değiştirmektedirler.²²

Müslüman Arap tüccarlar, ayrıca Uzak Doğu'dan Türk ülkesine taşıdıkları diğer ticari ürünlerle bu coğrafyada arz ve talep arasındaki dengenin kurulmasında pozitif roller üstleniyorlardı. Böylece Müslüman tüccar sınıf, Türk ülkelerinden genellikle at ve koyun gibi ihtiyaç malzemelerini temin ederken, onların ülkelerinde bulunmayan ürünlerin de transferini yapıyorlardı. Bu noktada en fazla ihtiyacın tuza yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Mervezi, Türklerden bir kabile olan Kimeklerin tüccarların kendilerine getirdikleri bir batman tuzu bir samur kürkyle değiştirdiklerini yazmakla bölgedeki tuz ihtiyacının ne kadar fazla olduğuna vurgu

¹³ Ünal, *agm*, s. 30; Yazıcı, *agm*, s. 718-719. Bölge üzerinden Çin'e seyreden aktif güzergâh için bkz. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, (İslam Rönesansı)*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s. 561-562.

¹⁴ Bkz. Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, Ankara 2000, s. 371.

¹⁵ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 388; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 1985, s. 22, s. 205; Köprülü, *Türk Tarih-i Dinisi*, s. 94.

¹⁶ İdrisi'den nakleden Şeşen, *age*, s. 99.

¹⁷ Bkz. Anonim, *Hududu'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, haz. V. Minorsky-Türkçe çev. A. Duman-M. Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 48-53; Şeşen, *age*, s. 63-66.

¹⁸ İbn Fazlan, *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslam Seyyahı: İbn Fazlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, s. 32-34.

¹⁹ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. R. Hulusi Özdem, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 99; amlf., *İslam Medeniyeti*, s. 59.

²⁰ Mez, *age*, s. 535.

²¹ İbn Fazlan, *age*, s. 131 (notlar kısmı). Ayrıca bkz. Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 164.

²² İdrisi'den nakleden Şeşen, *age*, s. 115.

TÜRKLERİN İSLAMLAŞMASINDA TİCARETİN VE MÜSLÜMAN TÜCCARLARIN ROLÜ

yapmıştır.²³ Böylece tarım dışı geçim kaynaklarına yönelmiş olan iki millet (Araplar ve Türkler), ticaret ortak paydasında bir araya gelmişler; müşterek ekonomik kaygılarla başlayan etkileşim, İslamiyet'in ticarete atfettiği önem ve politik gelişmelerin sürüklediği süreçle birlikte çok yönlü ve müspet bir kültür transferine dönüşmüştür.²⁴

Kaynaklarda Türk ülkelerindeki ticari sirkülasyon hakkında verilen bilgiler bütünlendiğinde Müslüman tüccarların, bölgedeki faaliyetleriyle ilgili iki husus dikkat çekmektedir: Birincisi, geniş Türk coğrafyasında aktif olan Müslüman tacirler yalnızca Araplardan ibaret değildi. İslamiyet'in bölgeyle ilk temaslarını kurduğu dönemlerde Arap tacirlerin daha etkin olduğu bilinmekle birlikte özellikle kitlesel ihtidaların başladığı 9. ve 10. asırlarda İran, Horasan ve Harizm kökenli Arap olmayan Müslüman tacirlerin Türk coğrafyasında istekli birer tebliğci vazifesi üstlendikleri görülmektedir. İkinci husus, hangi etnik kökene mensup olursa olsun, Müslüman tacirlerin Türklerle olan irtibatı sadece Türkistan ve Çin güzergâhıyla sınırlı değildi. Tarihi Kürk Yolu'nun üzerine yerleşen İdil Nehri, milletlerarası bir ticaret sahası olarak farklı uluslara mensup Müslüman tüccarların en aktif olduğu coğrafi sahalardan biriydi. Bölgeye bizzat seyahat eden gezginlerin zengin gözlemleri, Bulgar ve Hazar ülkelerindeki Müslüman ticaret kolonileri hakkında ikna edici bir çerçeve oluşturmamıza yardımcı olmaktadır. Seyyahların çizdiği rotaya göre Hazar ülkesi ile İslam coğrafyası arasındaki ticari güzergâh, Bağdat-Rey-Berdea-Derbend-İdil yolu ile Cürcan'dan başlayan ve Hazar Denizi üzerinden İdil'e buradan da Don ve İdil nehirleri vasıtasıyla İskandinavya'ya uzanan ticaret yolu üzerinden seyrediyordu. İdil Nehri, böylece tarihi ticaret yolları üzerindeki elverişli konumuyla Doğuda Çin ile Batıda Endülüs arasındaki bağlantıyı temin ediyor, birçok tüccarın uğrak merkezlerinden biri oluyordu.²⁵ Bu tarihi ticaret yolu, Hazar ve Bulgar ulusları dışında Harizm-Hazar arasındaki coğrafyada yerleşik Oğuz kitlelerinin de İslamiyet'i tanımlarına vesile olmuştur denebilir.²⁶

İdil Bulgar ülkesi, Hazar Denizi'ne akan İdil Nehri'nde yapılan deniz taşımacılığı sayesinde Harizm, Türkistan, Çin, İran ve Kafkasya'ya bağlanmaktaydı. Birçok şehir ve kasaba tesis eden Bulgarların bu nehrin kıyısında kurmuş oldukları başkent Bulgar şehri, 9-12. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olmayı başarmıştı. Bu şehir, Harizm'den gelen karayolunu İdil Nehri ve buna paralel uzanan yol vasıtasıyla Hazar başkentine bağlıyor, böylece kuzey ülkeleriyle İslâm dünyası arasındaki irtibatı temin ediyordu.²⁷ Ayrıca İdil Bulgarlarının meskûn olduğu sahada sincap, samur, kakım gibi kürk ticaretinin hammaddesi olan av hayvanlarının bolca bulunması²⁸ Müslüman tüccarların bu sahada aktif bir şekilde faaliyet göstermelerini sağlıyordu. 13. asır coğrafyacısı Yakut el-Hamevî, İdil Nehri boyunca kunduz, samur, sincap kürkü gibi birçok ticari ürünün tüccarlar tarafından taşındığını yazarak bu durumu teyit etmektedir.²⁹ Bu coğrafi saha üzerinde hâkim olan İdil Bulgarları, diğer eski Türk devletlerinden farklı olarak kısa zamanda yerleşik hayata geçerek tarıma yönelmişler³⁰; Biler, Suvar, Cüke-Tav, Saksin, Oşal, Tetiş, Züye, Kazan, Kermencük gibi şehirleri kurarak ticaret yapmaya başlamışlardı. Ziraat, ticaret, avcılık, hayvancılık, arıcılık ve zanaatkârlık İdil Bulgar Devleti'nin iktisadî hayatının en temel unsurlarıydı. Böylece Bulgar ülkesi transit ticaret yolları üzerindeki pozisyonu bir yana, kendi üretimiyle de tüccarlar için bir cazibe merkeziydi. Kürk, deri, ok, kılıç, zırh, kereste, ceviz, mum, bal, arpa, buğday, çavdar, koyun, sığır başlıca ihraç maddelerini oluşturmaktaydı. Buna karşılık kumaş, seramik gibi maddeleri İslâm ülkelerinden ithal etmekteydiler.³¹ Ayrıca Bulgar coğrafyasında nehirlerin çokça bulunması, balıkçılık sektörünün de gelişimini tetiklemiş olmalıdır. Böylece İdil Bulgar Devleti, iktisadî faaliyet bakımından çok yönlü ve çok çeşitli esaslar üzerine inşa edilmiş bir yapı arz ediyordu.³²

Karadeniz'in kuzeyinde Müslüman tüccarlar açısından ticari bir cephe haline gelmiş olan diğer bir ülke Hazarya'dır. Müslümanlarla Hazarlar arasındaki ticari ilişkiler, politik ve askeri ilişkilerin tam tersine karşılıklı çıkar ve iyi niyet çizgisinde sürdürülmekteydi. Öyle anlaşılıyor ki, İslam devletleri ile Hazarlar arasında yıllar süren siyasi mücadele ve zorlu savaflara rağmen Müslüman tüccarlar Hazar ülkesinde rahat, güvenilir ve kârlı

²³ Sharaf al-Zaman Marvazî, *On China, The Turks and India*, İng çev. V. Minorsky, The Royal Asiatic Society, Londra 1942, s. 32; Şeşen, *age*, s. 93.

²⁴ Bu konuda bkz. Foltz, *age*, s. 85-87.

²⁵ Bu konuda bkz. Kurat, *age*, s. 33; Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 120.

²⁶ Şeker, *age*, s. 119-120.

²⁷ Kurat, *age*, s. 112-113; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1984, s. 196; Yazıcı, *agm*, s. 720-721.

²⁸ el-Gırnatî, *Gırnatî Seyahatnamesi*, haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 191; Kurat, *age*, s. 114-115; Şeşen, *age*, s. 181; Yazıcı, *agm*, s. 722; Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgarları" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul 2000, s. 472.

²⁹ Şihabuddin b. Yakub b. Abdullah Yakut el-Hamevî, "Etil", *Mu'cemu'l Buldan*, C. I, Dar Sader, Beyrut 1977, s. 87-88; Şeşen, *age*, s. 129-130. İbn Battuta, Bulgar ülkesinin Sibiryâ ile kesişen noktasında bu tür ürünlerin alınıp satıldığı bir tür sessiz ticaret geleneğinden bahsetmektedir. Bkz. İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Said Aykut, C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 481-482.

³⁰ Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 81. Bulgarların, henüz Orta İdil bölgesine göçmeden evvel, yerleşik oldukları Kuban bölgesinde tarımla meşgul oldukları düşünülmektedir. A. Nimet Kurat'a göre, yine bu bölgede meskûn olan Macarlar ziraat ve hayvancılığa dair birçok kelimeyi Bulgarlardan almışlardı. Bulgarların yerleşik hayat ve ziraat alanlarındaki bu birikimi, bilahare göç ettikleri Orta İdil bölgesine taşıyarak oralarda mamur şehirler kurdukları, aynı şekilde tarım ve ticaretle uğraştıkları anlaşılmaktadır. Bkz. Kurat, *age*, s. 111, 114.

³¹ Kurat, *age*, s. 113-114; Yazıcı, *agm*, s. 720-722; Taşağıl, "İdil Bulgarları" *DİA*, C. 21, s. 472-473.

³² Kurat, *age*, s. 115.

bir ticari ilişki ağı içindeydiler.³³ İbn Havkal, Mukaddesî, Gerdizî ve İstahrî gibi seyyahların gözlemleri bütünlendiğinde Hazar ülkesinin kürk mamulleri ve ticareti dışında bal, balmumu ve köle ticareti açısından da aktif ve dinamik olduğu anlaşılmaktadır.³⁴ Mesudî, Burtas bölgesindeki hayvan kürkü ürünlerinin Arap ve Acem ülkelerinde oldukça muteber olduğunu, bizzat hükümdarların tilki kürklerinden kalpak, kaftan ve çatma yaptıklarını yazmakla bölgenin İslam ülkeleriyle olan ticari yoğunluğuna dikkat çekmektedir.³⁵

Her milletten tüccarın gelip yerleşmesine ve mesleklerini serbestçe icra etmesine izin verilen Hazar topraklarının Batı Avrupa, Yakındoğu ve Uzakdoğu arasındaki transit ticarete büyük önemi vardı. İdil dışında Belencer ve Semender gibi Hazar şehirleri ticaretin yoğunlaştığı ve Müslüman tüccarların kolonileştiği önemli merkezlerdi.³⁶ Seyyah İbn Havkal, Hazar ekonomisinin gümrük gelirleri, ticaret ve yol vergilerinden önemli ölçüde beslendiğine dikkat çekmektedir.³⁷ Elde edilen bu gümrük vergisi, Hazar Hakanlığı'nın en mühim gelirini oluşturduğundan tacirlerin her türlü ihtiyacı ve güvenliği sağlanıyordu. Bu cazip koşullardan dolayı gayrimüslim Türk ülkeleri arasındaki en kalabalık Müslüman ticaret kolonisi bu topraklarda inkişaf etmişti. Gerçekten Müslüman seyyah ve coğrafyacıların sarih ifadelerine göre, merkez İdil'deki en kalabalık tüccar sınıfını 10 bin kişiyle Müslümanlar teşkil ediyordu.³⁸ Müellif Mesudî, Hazar hükümdarının adaleti sebebiyle birçok Müslümanın orada bulunduğunu belirttikten sonra Hazar topraklarında *minaresi melikin sarayının boyundan yüksek* bir Cuma Mescidi'nin bulunduğunu ve burada Kur'an tahsili yapıldığını yazar.³⁹ Bu demografik yoğunluk, ülkedeki Müslümanların idari ve hukuki konularda kendi aralarında örgütlenecek mekanizmaları oluşturmalarına vesile olmuştur. Nitekim İbn Fazlan, daha 10. asırda Müslüman tacirlerin sahadaki yoğunluğu ve dinamizminden bahsettikten sonra onların hukuki işleriyle ilgilenen ve bizzat Hazar hakanının emriyle görev yapan *Hazz* adını taşıyan Müslüman bir memurdan bahsetmektedir.⁴⁰ Müslümanların, Doğu Avrupa toplumlarıyla ilişkilerini canlı tutan bu ticari koridorun Bulgar ve Hazar topraklarıyla sınırlı kalmadığı, kuzeyde Ruslar ve Sekalibe (Slavlar) ülkesine hatta İskandinavya'ya kadar uzandığı, güneyde ise Trabzon'a vararak Karadeniz'i bir iç göl haline getirecek bir yayılma sahasına ulaştığı Mesudî'nin muhtelif kayıtlarından anlaşılmaktadır.⁴¹

Yukarıda bir vesileyle Türk coğrafyasında ticaret yapan Müslüman tacirlerin yalnızca Araplardan müttesekkil olmadığını, farklı coğrafi sahalara ve muhtelif etnik kökenlere mensup olduklarını belirtmiştik. Bulgar ve Hazar ülkesindeki Müslüman tüccarların nereden bölgeye geldikleri hususunda kaynaklar genellikle Harizm, Horasan ve İran bölgelerini işaret etmektedir. İpek ve Kürk Yolu güzergâhlarının Bulgar ve Hazar ülkesiyle bağlantısı düşünüldüğünde ve İbn Fazlan'ın Bulgar ülkesine seyahat ederken aynı güzergâhı kullandığı da göz önünde bulundurulduğunda bu varsayım makul ve mantıklı görünmektedir. Muhtelif vesilelerle, Harizm ile Hazar ülkesi arasında yoğun ticaret trafiğinden söz eden 10. asır seyyahlarından İbn Havkal, Harizm halkının bu ticaret vesilesiyle zengin olduklarından bahsetmektedir.⁴² Aynı asrın bir diğer müellifi Mesudî de güzergâhın diğer Türk kabilelerinin topraklarından geçtiğini ifade ederek bu irtibatı doğrulamaktadır. Mesudî, ayrıca Hazar ordusunda Arsi adıyla bilinen Müslümanların da Harizm kökenli olduklarını söylemektedir.⁴³ Büveyhî tarihçilerinden İbn Miskeveyh'in eserinde Hazarya ile ilgili anlatılan bir hadise, bu etkileşimi daha doğrudan ve somut verilere dayandırmaktadır. Buna göre, 965 senesinde Türklere bir grubun Hazar ülkesine saldırması sebebiyle Hazar halkı Harizmlilerden yardım istediğinde bölge halkı şöyle cevap vermişti: *Sizler Yahudisiniz, eğer size yardım etmemizi istiyorsanız Müslüman olunuz*. Bu kısa yanıt, Müslüman Harizm halkının Hazar bölgesini İslamlaştırma çabası ve isteğini göstermesi açısından anlamlıdır. Ayrıca anlatımın, erken dönemlerde Hazar halkları arasında İslamiyet'in hangi yollardan yayıldığını açıklayıcı bir yönü de vardır. Nitekim müellif,

³³ Bkz. Mesudî, *Muruc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2017, s. 139. Ayrıca bkz. Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 158; Kurat, *age*, s. 30-31; Yazıcı, *agm*, s. 717.

³⁴ *Hududü'l Âlem*, s. 122; İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020, s. 199-200; İbn Havkal, *age*, s. 301, 303; Mukaddesî, *İslam Coğrafyası, (Ahsenü't-Tekasim)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 355; Mez, *age*, s. 535; Dunlop, *age*, s. 244-245.

³⁵ Mesudî, *age*, s. 141.

³⁶ Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 88; Yazıcı, *agm*, s. 717; Akıncı, *agm*, s. 1134.

³⁷ İbn Havkal, *age*, s. 299. Ayrıca bkz. *Hududü'l Âlem*, s. 123; İstahrî, *age*, s. 198; Dunlop, *age*, s. 109; Kurat, *age*, s. 31.

³⁸ İstahrî, *age*, s. 197-198; İbn Havkal, *age*, s. 299; Mukaddesî, *age*, s. 363-364; Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 88, 170; Dunlop, *age*, s. 108; Yazıcı, *agm*, s. 717-718; Cengiz Kallek, "Ticaret", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, s. 139; Taşağıl, "Hazarlar", *DİA*, C. 17, s. 119-120.

³⁹ Mesudî, *age*, s. 139. Ayrıca bkz. el-Gırnafî, *age*, s. 186.

⁴⁰ İbn Fazlan, *age*, s. 79. Ayrıca bkz. Dunlop, *age*, s. 129, 249-250. Benzer örgütlenmeler, Müslüman tüccarların ticari koloniler tesis ettikleri diğer ülkelerde de görülmektedir. 9. asır seyyahı Süleyman el-Tacir, Çin'in Hanfu (Kanton) bölgesindeki Müslüman tüccarlarla ilgili şunları yazmaktadır: "Hanfu (Kanton) tüccarların toplandığı bir yerdir. Burada Çin hükümdarının (fağfurunun) gelen Müslüman tüccarların başlarına tayin ettiği bir Müslüman vardır. Bu kişi bayram günleri Müslümanlara namaz kıldırır, hutbe okur. Halifeye dua eder. Iraklı tüccarlar onun icraatlarına Kur'an'daki hükümlere göre verdiği kararlara saygı gösterirler." Süleyman el-Tacir, *Doğunun Kalbine Seyahat, (Çin ve Hind Ülkeleri ve Hatıraları)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 23.

⁴¹ Mesudî, *age*, s. 133, 287. Ayrıca bkz. el-Gırnafî, *age*, s. 197; Şeşen, *age*, s. 47, 144; Dunlop, *age*, s. 223-225, 234; Yazıcı, *agm*, s. 721.

⁴² İbn Havkal, *age*, s. 27, 301, 364.

⁴³ Mesudî, *age*, s. 138-143. Ayrıca bkz. Dunlop, *age*, s. 164 (not 104), 223-224; Kurat, *age*, s. 42; Yazıcı, *agm*, s. 720; Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *DİA*, C. 21, s. 472-473; Dinçer Koç, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010, s. 91.

hikâyenin devamında Harizmlilerin bu talebinin Hazar halkı nezdinde olumlu karşılık bulduğunu, Hazarlıların tümünün (hükümdarları hariç) Müslümanlığı kabul ettiklerini yazmaktadır.⁴⁴

Tüccarlar ve ticari ilişkiler üzerinden seyreden bu pozitif ilişki ağının, sonraki asırlarda Orta Asya'nın farklı ülkelerinde aynı hızla sürdüğü söylenebilir. Kaynaklarda verilen bilgiler, Müslüman tüccarların 13. asırda mesela Moğolistan'daki tebliğ konusundaki başarılarının çağın hızlı değişen siyasi gelişmelerinden bağımsız olduğu konusunda ikna edicidir. Gerçekten, İslam devletleriyle bariz politik problemlerine ve askeri çatışmalarına rağmen Cengiz Han da dâhil olmak üzere birçok Moğol hükümdarı zamanında Müslüman tüccarlar, Moğol ülkesinde serbest dolaşım ve ticari dokunulmazlık konusunda gayet avantajlı olmuşlardır.⁴⁵ Moğol tarihçisi Cüveynî, bu dönemde Harzemşah sultanı Alaaddin Muhammed'in ülkesinden Cengiz'in topraklarına serbestçe gelen Müslüman tacirlerin (Ahmed Hocendî, Emir Hüseyin ve Ahmed Belhî) adını anmaktadır. Dahası, Cengiz Han'ın tüm Maverünnehir'i ele geçirmesi hikâyesinin, kendi himayesinde bulunan Müslüman bir ticaret kervanına Otrar'da yapılan haksız saldırı sebebiyle gerçekleştiği hatırlandığında, ticari serbesti ve emniyet tasavvurunun Moğol hükümdarları nezdinde ne kadar önemsendiği kolayca anlaşılır.⁴⁶ Bütün bu bilgiler, Moğol hâkimiyetinin Müslüman tüccarların Orta Asya'daki ticari faaliyetlerini sekteye uğratması bir yana daha da güçlendirdiğine işaret etmektedir.

2. Türklerin İslamlaşmasında Kolonizatör Tüccarların Etkisi

Ticaret, antik dönemlerden itibaren sadece bir ürün değişimi ve mal alışverişi faaliyeti değil insanlar arasında bir kültürel etkileşim, haberleşme ve iletişim kanalı olarak da görev yapmıştır. Temel görevleri arz ile talep arasındaki uçurumu kapatmak olan tüccar sınıfı, bu yolla cazip bir kazanç kapısını aralarken aynı zamanda günlerce hatta aylarca süren zorlu yolculuklardan sonra ulaştıkları şehirlerde birer ulak (haberci) görevini de icra ederek değişik kültürleri birbirlerine tanıtmış ve farklı bölge insanların birbirlerinden haberdar olmalarını sağlamışlardır. Gerçekten kervan ticaretinin yaygın olduğu Orta Çağ'da uzak bölgelerdeki gelişmelerden haber almanın en geçerli araçlarından biri tüccarlardı. Öyle ki bazı Orta Çağ vakanüvisleri, eserlerine kaydettikleri uzak bölgelerle ilgili birçok gelişmeyi tüccarlardan ediniyor; onların buralardan getirdikleri özgün haberleri büyük bir iştahla işliyordular.⁴⁷

Tüccar zümre, tüm Orta Çağ boyunca toplumlararası uygarlık, kültür ve inanç transferinin önemli aygıtlarından biri olmuş; bu çerçevede özellikle ait oldukları coğrafyanın inançlarının yayılması ve propagandası noktasında hayati görevler ifa etmişlerdir. Devletler ve ordular çatışıp çarpışırken ticari ilişkiler aracılığıyla halklar, kültürler ve toplumlar tanışıp kaynaşmışlardır. Ticaret üzerinden yapılan bu tür transferlerin en fazla inanç alanında gerçekleştiği söylenebilir. Nasıl ki Kereyitlerin Hristiyanlığı kabulü Hristiyan tüccarların aracılığıyla gerçekleşmişse,⁴⁸ Budizm ve Maniheizim, İpek ve Baharat yolu üzerinden neşet ettikleri coğrafyaların dışına taşınmışsa⁴⁹ Türklerin İslamiyet'i benimsemesinde de Müslüman tacirlerin açık ve belirgin tesirlerine şaşmamak gerekir. Dahası, İslam peygamberi ve ilk Müslümanlardan olan yakın arkadaşlarının da güvenilir birer tüccar olmaları, sadece Türk ülkesinde değil Arap coğrafyasında da İslamiyet'in ilk intişarında ticari ilişkilerin kritik rolüne işaret etmektedir.⁵⁰

İslamiyet'in Arap yarımadası dışına çıkmasıyla birlikte İslam ordularının açtıkları yolu takip eden Müslüman tacirler, sadece Türk ülkelerinde değil İpek Yolu'nun el verdiği birçok ülke ve şehirde yeri geldiğinde hükümdarlara, yeri geldiğinde sıradan halka İslamiyet'i ve temel esaslarını tebliğ etmişlerdir. Erken dönem fütühat tarihçisi Belazuri'nin, Abbasi halifesi Mutasım Billah (833-842) zamanına tarihlendirdiği aşağıdaki anekdot, Müslüman tüccarların gayrimüslim ülkelerde ne kadar etkin bir tebliğ aracı olduğunu göstermesi açısından dikkate şayan bir içeriğe sahiptir:

⁴⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara 2016, s. 600. Bu hadise, ufak farklılıklarla İbnü'l Esir tarafından da aktarılmıştır. Onun anlatısında Hazar hakanının dahi Müslümanlığı kabul ettiği, Harizmlilerin de bunun üzerine onlara yardım ederek Türkleri bölgeden geri püskürttükları belirtilir. Krş. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, C. VIII, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 486. Ayrıca bkz. Dunlop, *age*, s. 262.

⁴⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 116-117; Barthold, *Dersler*, s. 107; amlf., *İslam Medeniyeti*, s. 59.

⁴⁶ Bkz. Cüveynî, *age*, s. 116-120, 316-318; Barthold, *Dersler*, s. 131-132. Moğolların, bütün bu dokunulmazlık ve serbestliği, Müslümanlar için değil ticari akış ve bundan elde edecekleri bariz avantajlar için verdikleri anlaşılmalıdır. Anlatıldığına göre, Altın Orda hükümdarı Kubilay zamanında Müslümanlara zulüm ve şiddet uygulanması yönünde çıkarılan bir ferman, Müslüman tüccarların saraya girmesini engellediği ve netice itibarıyla ticari hayatın sekteye uğraması sebebiyle ilga edilmişti. Bkz. T. Walker Arnold, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Bekir Yıldırım-C. İlhan Polat, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 297-298, not 15.

⁴⁷ Mesela müellif İbnü'l Esir, Moğol istilasının İslam coğrafyasında oluşturduğu dehşet etkisini ve gelişmeleri tüccarların bölgeden getirdikleri haberlerle işlemiştir. İbnü'l Esir, *age*, XII, s. 329, 462. Şeşen, *age*, s. 146-148.

⁴⁸ Barthold, *Dersler*, s. 106.

⁴⁹ Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s. 81; Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 84; Şinasi Tekin, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not (762- 1962)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)*, S. 217, 1963, s. 6 ve not 2; Yazıcı, *agm*, s. 719.

⁵⁰ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n Nihaye*, (Büyük İslam Tarihi), çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, C. 4, s. 455; Rahip Bahira, Hz. Muhammed'i Mekke'den Şam'a giden bir ticaret kervanında tanıtmıştı. İbn Kesir, *age*, C. 2, s. 371, 442-443. İlk Müslümanlardan Hz. Ebubekir'in de güvenilir bir tüccar sıfatıyla insanları İslamiyet'e davet ettiği söylenir. İbn Kesir, *age*, C. 3, s. 45; Arnold, *age*, s. 31.

“Kışmîr, Multan ve Kâbil arasında, Useyfan denilen bölgenin akıllı bir hükümdarı vardı. Bu ülkenin halkı, puta tapıyorlardı; onlar bu put için bir ev yapmışlar ve bunu ebedileştirmişlerdi. Bir gün bu akıllı hükümdarın oğlu hastalandı; put evinin bakıcılarını çağırdı ve onlara şunları söyledi: ‘Oğlumu iyileştirmesi için puta dua ediniz! Onlar hükümdarı biraz yalnız bıraktılar ve sonra ona gelip şunları söylediler: ‘Biz, ona dua ettik; o, bizim istediğimiz şeyi kabul etti’ Ancak çok geçmeden hükümdarın oğlu öldü. Bunun üzerine hükümdar puthanenin üzerine yürüdü; binayı yıktı; üzerindeki putu kırdı ve bakıcılarını öldürdü. Daha sonra *Müslüman tüccarlardan* bir zümreyi yanına çağırdı; onlar da kendisine tevhid inancını arz ettiler. Bunun üzerine o kelime-i tevhid getirdi ve Müslüman oldu.”⁵¹

Görüldüğü gibi, çok uzak diyarlardan ülkelerine gelen farklı görünümüne bu tüccar zümre, görünüşleri, ahlakları ve yaşayışlarıyla biçimlenen kışkırtıcı cazibeleriyle hükümdarlar, idareciler ve halklar nezdinde her zaman merak konusu olmuş; İslamiyet’le ilgili sade, anlaşılır ve güvenilir bilgilerin ilk elden kaynağı olarak görülmüşlerdir.⁵² Bu müsait ortam, Müslüman tüccarların buralarda yerleşmelerine ve müellif Cüveynî’nin ifadeleriyle söylemek gerekirse *puthanelerin karşısına mescitler ve medreseler kurarak örgütlü bir tebliğ ve irşad faaliyeti yürütmelerine vesile olmuştur.*⁵³

Orta Çağ’da ticaret üzerinden gerçekleştirilen inanç ve kültür aktarımı için en muteber örnekler kuşkusuz Türk coğrafyasında gerçekleşmiştir. Türkler, İslam ordularının kendi coğrafyalarına girişine muhtelif sebeplerle direnseler de tüccar zümreye tanınan can ve mal dokunulmazlığı⁵⁴ sayesinde bölgeye serbestçe giren Müslüman tacirler üzerinden İslam dinini, inanç ve ibadet esaslarını birinci ağızdan dinleme imkânına kavuşmuşlardır. Bu sayede İslamiyet’in *istila edici değil kuşatıcı bir inanç sistemi olduğu* gerçeğini kavramışlar, dahası kendi millî inançlarıyla birkaç husus dışında örtüşen birçok ortak yönünün bulunduğunu idrak etmişlerdir.⁵⁵ Özellikle 8. asrın ortalarında *Müslümanlaşmayı Araplaşma olarak telakki eden*⁵⁶ Emevi Devleti’nin yıkılması ve Arap dışı unsurlara (mevali) karşı daha kapsayıcı bir yaklaşım sergileyen Abbâsî hanedanının işbaşına gelmesiyle Türk kitlelerin İslam ve Müslümanlara karşı olumsuz ön kabulleri önemli ölçüde silinmiş⁵⁷; Türkler ve Müslümanlar arasında ekonomik ilişkiler arttıkça coğrafi sınırlar yanında zihinlerdeki önyargılı sınırlar da imha edilmiştir. Bu yönüyle erken dönem Müslüman tacirleri aynı zamanda birer tebliğci vazifesini de üstlenmişler; kolonizatör tüccarlar eliyle bölge halkına kapsayıcı bir dille tanıtılan İslam, gönüllü ve külli ihtidaların yolunu açmıştır. *Türkler arasında ilk İslamlaşma kıvılcımları, toptan geçişlerin görüldüğü 10. ve 11. asırlardan önce Türk ülkesinden geçen İpek Yolu güzergâhında Müslüman tacirler aracılığıyla kendini belli etmiştir*⁵⁸ diyen çağdaş yazar M. Fatih Şeker şöyle devam etmektedir:

“İslamlaşmanın başlangıç devirlerinde ticaretle tebliğ ayrılmaz bir bütün teşkil eder. Bu metod fetihler sırasında devam ettirilir. Müslüman ticaret kervanları İslam ordularının açtığı yolu takip ederek bölgeye ulaşırlar. Maveraünnehir ve Horasan’ın fethi sırasında bölgeyi İslamla buluşturmaya matuf gayretlerle birçok tüccar, meslek veya hayvan sahibi olarak yahut da devşirme asker sıfatıyla oraya giderek yerleşirler ve oralarda saraylar dikerler; puthanelerin karşısına mescitler ve medreseler inşa ederler. Çin ile ticari münasebetlerde bulunan Araplar buraya ulaşabilmek için Türklerin arasından geçen güzergâhı takip ederler.”⁵⁹

Türklerin, Müslümanlığı tüccarlar üzerinden tanımlarına dair en dikkate değer örnek İdil (Volga) Bulgar Devleti’nin 10. asrın ilk çeyreğinde İslamiyet’i kabul etme sürecidir.⁶⁰ Her ne kadar devlet nezdinde kabul, 922 yılına tarihlense de bölge halkları arasında İslamiyet’in daha önceki dönemlerde taban bulmuş olduğunu düşünmek yanıltıcı sayılmaz. Nitekim seyyah İbn Rusteh, İdil Bulgar ülkesinde İslamiyet’in 9. yüzyılın sonlarında önemli ölçüde kabul edilmiş olduğunu yazmakla bu kanaati güçlü kılmaktadır.⁶¹ Hiçbir İslam devletiyle politik, askeri veya coğrafi bir teması bulunmadığı halde Türk devletlerinden ilk olarak İdil Bulgarlarının İslamiyet’i kabul etmiş olması üzerinde düşünülmesi gereken bir mevzudur. Mesele, tarihsel verilerle değerlendirilip seyyahların çizdiği ticari rota üzerinden ele alındığında bu İslamlaşma cereyanının

⁵¹ el-Belazuri, *Fütühu’l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 510.

⁵² Müteakip asırlarda bu tür anlatıların, seyyah ve müellifler tarafından farklı özne ve durumlarla tekrarlanarak güncellendiği aşağıda görülecektir.

⁵³ Cüveynî, *age*, s. 77.

⁵⁴ Erken dönemlerden itibaren Doğulu ya da Batılı, Müslüman veya gayrimüslim birçok devlet, hâkim olduğu coğrafyada ticaretin sorunsuz ve güvenli bir şekilde işlemesi için gerekli tedbirleri almışlar, hatta mevcut politik ilişkiler ne düzeyde olursa olsun rakip veya düşman devletlerle yaptıkları antlaşmalarda ticaret serbestliğiyle ilgili bir madde eklemeyi ihmal etmemişlerdir.

⁵⁵ Eski Türk inanç sistemiyle İslamiyet arasındaki ortak hususlar hakkında geniş bilgi için bkz. Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 66-71, 166; amlf., “Türkler ve İslamiyet”, s. 13-14.

⁵⁶ Şeker, *age*, s. 131. Ayrıca Foltz, *age*, s. 87.

⁵⁷ Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 155.

⁵⁸ Şeker, *age*, s. 119.

⁵⁹ Şeker, *age*, s. 120-121. Ayrıca bkz. Cüveynî, *age*, s. 77.

⁶⁰ Bkz. İbnü’l Esir, *age*, C. IX, s. 384; Mesudî, *age*, s. 142-143; Mez, *age*, s. 535; Arnold, *age*, s. 318; Köprülü, *Türkiye Tarihi*, s. 84; Kurat, *age*, s. 115.

⁶¹ “Bulgarlar ziraat ve çiftçilik yapar; buğday, arpa, darı vs. gibi her çeşit hububat ekerler. Çoğu İslam dinine mensupturlar. Oturdıkları yerlerde mescitleri ve mektepleri vardır. Müezzinleri ve inamları bulunur. [...] Elbiseleri, Müslümanların elbiselerine benzer. Müslümanlar gibi mezarlıkları vardır.” İbn Rosteh, “Kitab al-Alak an-Nafisa VII” *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, (Ed. M. J. Goeje), C. 7, E. J. Brill, Leiden 1891, s. 141-142; Ayrıca bkz. Mukaddesî, *age*, s. 366; el-Gırnatî, *age*, s. 186; Kurat, *age*, s. 115; Şeşen, *age*, s. 37-38; Yazıcı, *agm*, s. 714, 732; Koç, *agt*, s. 90; Akıncı, *agm*, s. 1131-1132.

TÜRKLERİN İSLAMLAŞMASINDA TİCARETİN VE MÜSLÜMAN TÜCCARLARIN ROLÜ

önemli ölçüde bölgeye ticaret için gelen Müslüman tüccarların eliyle gerçekleşmiş olduğu, karşılıklı ürün değişimlerinin kültürel kanalları da açık ve aktif hale getirdiği düşünülebilir.⁶² Arkeolojik kazılarda Bulgar bölgesindeki ticaret şehirlerinde bulunan İslami paraların 9. yüzyılın sonları ile 10. asır başlarında yoğunlaşması⁶³ ve Bulgarların da tam bu tarihlerde (922 yılında) resmen İslamiyet'i kabulleri, ticaret ile tebliğ arasındaki yakın ilişkiye dikkat çeken bir diğer durumdur.

Yukarıda bahsedildiği üzere bu dönemde İskandinavya-İran ticaret yolu sayesinde İdil Bulgar Devleti canlı bir ticaret merkezi haline gelmişti. Kaynakların kullandığı net ifadeler, İdil Bulgarlarının, Harizm ve İran'dan ticaret yapmak için ülkeye gelen Müslüman tüccarların faaliyetleri sonucu İslamlaştığına işaret etmektedir. Gerek ülkeye gelen tüccarlar ve Müslüman olan ahalinin etkisi, gerekse Hazar Hakanlığı'na karşı müttefik arama arzusu, İdil Bulgar Hanı Şilkey oğlu Yeltever (İlteber) Almış'ı Abbasi halifesiyle münasebet kurmaya sevk etmiş; rivayete göre, bölgedeki bu yoğun ticari faaliyetler vesilesiyle İslamiyet'i yakından tanıma imkânına sahip olan bu hükümdar, dönemin Abbasi halifesi Muktedir-billah'a (908-932) haber gönderip kendilerine İslam'ı daha ayrıntılı anlatacak ve ibadetlerine önyak olacak bir heyet istemiştir.⁶⁴ Bunun üzerine adı geçen halife, 922 senesinde içerisinde İbn Fazlan'ın da bulunduğu elçilik heyetini bölgeye göndermiştir. Bu seyyahın bölgedeki şu gözlemleri ticaretin burada ne kadar faal olduğunu göstermesi açısından önem arz eder: *Onlar [Bulgarlar] arasında çok sayıda tüccar vardır. Türk ülkelerine gider koyun getirirler, Visu ülkesine gider samur ve siyah tilki kürkü getirirler.*⁶⁵

Müellif Mesudî, Müslüman Bulgar Türkleriyle Bizans ordusu arasında gerçekleşen bir savaş sırasında bölgedeki Müslüman tüccarların tebliğ konusundaki aktif rollerini vurgulayan daha ikna edici bir anlatıyı günümüze taşır. Buna göre, hicri 332 senesinde (943-944) Valandar (Varna olabilir) adı verilen Rum şehri üzerinden Türklerin ülkesine giden Müslüman bir tacire haksızlık yapılmış, bu sebeple taraflar arasında savaş çıkmıştı. Türklerin 60 bin süvariyle harekete geçtiğini duyan Bizans imparatoru I. Romanos (920-944) da yaklaşık 60 bin kişilik bir kuvvet gönderdi:

"Bu ordu, sekiz gün içinde Valandar'a vardı ve şehrin arkasında kamp kurarak mevzilendi. Bu arada Türkler Valandar halkından birçoğunu öldürmüş, kalanlar yardım gelinceye kadar surların arkasına çekilmişlerdi. Dört Türk hükümdarı, [kendilerine karşı] Hristiyanlığı kabul eden [Türk]lerden ve Rumlardan müteşekkil bir ordu geldiğini öğrenince memleketlerine adam göndererek Hazar, el-Bab, el-Lan ve diğer ülkelerden kendilerine gelen Müslüman tacirlerden taraftarlar topladılar. Bu dört Türk kabilesi içinde Müslümanlığı kabul eden ve ancak kâfirlerle yapılacak bir savaşta saflarda yer alan insanlar da vardı. Taraflar saflarını düzelterek Hristiyanlaşanlar Rum ordusunun ön safında yerlerini alınca, Türkler arasındaki Müslüman tacirler ileri çıkıp onları Müslümanlığa davet ettiler. Türklerin himayesine girerlerse, onları Rum topraklarından çıkarıp İslam ülkesine götüreceklerini belirttiler. Onlar bunu reddedince iki taraf birbirine girdi."⁶⁶

Bu anlatı, Müslüman tacirlerin bölgedeki tebliğ faaliyetlerinin, gerektiğinde gayrimüslimlere karşı savaşmak yoluyla gerçekleşebildiğini, dahası bu tüccarların savaş gibi olağanüstü anlarda bile İslam'a barışçıl yollarla davet yöntemini uygulamayı önemsediklerini göstermesi açısından anlamlıdır.

Müslüman tüccarlardan bazılarının, hastaları tedavi konusundaki maharetleri de gayrimüslim ülke hükümdarlarının dikkatlerini onlar üzerinde toplamalarına ve bazılarının bu yolla Müslümanlığı kabul etmelerine vesile olmuştur. Yukarıda, Belazurî tarafından erken İslam döneminde Afganistan bölgesinde gerçekleşen bu tür bir hadisenin detayları anlatılmıştı. Benzer bir anlatı, el-Gırnatî tarafından Bulgarların Müslüman olmaları hakkında aktarılmıştır. Buna göre, Bulgar hükümdarının karısı hastalanır, tüm ilaç tedavilerine rağmen iyileşme eğilimi göstermez ve ölmesinden endişe edilir. Bu sırada Bulgar ülkesinde bulunan tıp ilmine hâkim Müslüman bir tüccar onlara: *Eğer sizi tedavi edersem dinime girer misiniz?* der ve onlardan olumlu cevap alır. Bunun üzerine tüccar, hastayı tedavi edip iyileşmesine vesile olunca hükümdar tüm halkı ile birlikte Müslüman olur.⁶⁷ Doğruluğu tartışmalı olsa da bu anekdot, gayrimüslim Türk ülkelerindeki Müslüman tüccarların cazibesini göstermesi açısından zikredilmeye değerdir.⁶⁸

⁶² Bu konuda bkz. Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 168; Kafesoğlu, *age*, s. 196; Yazıcı, *agm*, s. 715.

⁶³ Nitekim eserini 10. asrın başlarında tamamladığını bildiğimiz İbn Rüsteh şöyle yazmaktadır: "Yuvarlak beyaz dirhemler, oraya İslam diyarından götürülür veya onlar [Bulgarlar] bu dirhemleri Müslümanlardan alırlar" İbn Rosteh, *agm*, s. 142; Şeşen, *age*, s. 38. Bu konuda bkz. Yazıcı, *agm*, s. 723. Bulgarlar, İlteber Almuş zamanında halife el-Müktefi adına para bastırılmışlardır. Kurat, *age*, s. 115; Akıncı, *agm*, s. 1131.

⁶⁴ Taşağıl, "İdil Bulgarları" *DİA*, C. 21, s. 472-473.

⁶⁵ İbn Fazlan, *age*, s. 57.

⁶⁶ Mesudî, *age*, s. 166-167; Şeşen, *age*, s. 54; Dunlop, *age*, s. 230-231.

⁶⁷ el-Gırnatî, *age*, s. 190. Krş. Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 168-169; Şeşen, *age*, s. 182-183; Yazıcı, *agm*, s. 726; Foltz, *age*, s. 100. Bu bilgileri, 12. yüzyılda bölgede kadılık görevini yürüten Numan b. Yakub el-Bulgari'nin *Tarihü'l Bulgar* adlı eserinden aldığı belirten el-Gırnatî, hikâyenin devamında Bulgarların Müslüman olduğunu işiten Hazar hükümdarının onlara saldırdığını, fakat bu âlim tüccarın Bulgarları, "korkmayın, tekbir getirin" diyerek yönlendirmesi sayesinde Bulgarların Hazarları hezimete uğrattıklarını yazmaktadır. *Aynı Yerler*.

⁶⁸ Bir diğer zayıf rivayete göre, Asr-ı Saadet döneminde bizzat Hz. Peygamber tarafından Bulgar ülkesine tebliğ için gönderilen üç sahabe, Bulgar kralının hasta kızını iyileştirdikleri için Bulgar hükümdarı Müslüman olmuştu. Krş. Yazıcı, *agm*, s. 725; Koç, *agt*, s. 92.

İslamiyet'in, yoğun ticari ilişkiler üzerinden taban bulduğu bir diğer Türk ülkesi Hazarya'dır. Bir devlet dini olarak kabul edilmiş olmasa bile İslamiyet'in Hazar halkı arasında erken dönemlerden itibaren geniş bir yayılma sahasına kavuştuğu kaynakların sarıh ifadelerinden anlaşılmaktadır. İslam'ın siyaseten yayılmasına bu kadar dirençli bir mücadele sergileyen bir devletin sınırları dâhilinde, halkın önemli ölçüde bu dine meylenmiş olması üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. İslam ordularının resmen ülkeye giremediği, üstelik çok katı bir mukavemetle karşılaştığı bir dönemde bu kadar Müslüman nüfus bu ülkeye nereden geldi? Bu sorunun görünen tek makul cevabı, Müslüman tüccarlar ve onların ticari aktiviteleriyle birleştirdikleri irşad faaliyetleri olmalıdır. Nitekim 922 senesinde bölgeden geçen İbn Fazlan, İdil Nehri'nin öte tarafının Müslüman tüccarlar eliyle önemli ölçüde kolonileştirildiğini yazmaktadır.⁶⁹ Aynı şekilde müellif Mesudî'nin şu sözleri, Hazar ülkesindeki Müslüman nüfusun kesafetine işaret etmesi bakımından önem arz eder: *Eğer Müslümanlar ve ülkedeki Hristiyanlar aralarında söz birliği etmiş olsalar, melikin (Hazar hakanı) onlara karşı çıkacak gücü olmazdı.*⁷⁰

Sadece Bulgar ve Hazar coğrafyası değil Türklerin yoğun olarak yaşadığı Maverünnehir ve Türkistan'ın İslamlaşmasında da Müslüman tüccarların yaygın ve etkin bir rol üstlendikleri anlaşılmaktadır. Karahanlıların ilk Müslüman hükümdarı olarak bilinen Satuk Buğra Han'ın, İslamiyet'i kabul edişi hikâyesinde Müslüman tüccarlar *gizli özne* olarak anlatıdaki yerlerini alırlar. Buna göre, Satuk Buğra Han'a İslam'ın temel ilkelerini anlatan Ebu Nasr b. Mansur esasen bir tüccardı ve Satuk onunla dönemin önemli bir ticaret şehri Artuç'ta karşılaşmış sohbet ettikten sonra Müslüman olmuştu. Menkıbe, Ebu Nasr'ı şöyle tanıtır: *Hoca Ebu Nasr es-Samanî, doğduğu günden bu yana dinin emirlerini harfiyen yerine getirir ve kurallarından hiç şaşmazdı. [Bu] aziz, evliyalık mertebesine ulaşmadığı halde Hz. Muhammed'in sünnetlerini yerine getirirdi. Kendisi tüccarlık yapardı.*⁷¹ Detayları farklı aktaran diğer bazı kaynaklara nazaran, Satuk Buğra Han'ın İslamiyet ile ilgili merakını celb eden odak noktası yine Müslüman tüccarlar olmuştur. Anlatıya göre Buğra Han, Müslüman tüccarların mal ve ürünlerinden, özellikle dokuma ve tatlılarından hoşlanmış, onların ibadetlerine dikkat ederek İslam dini hakkında sorular sormaya başlamıştır.⁷² Hangisi doğru olursa olsun, neticede Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabulü, bir ticaret kervanyıyla bölgeye gelen Müslüman tüccarlar eliyle gerçekleşmişti. Satuk'un, İslamiyet'i gönülden kabulüyle ona bağlı Türk ülkelerinde kitlesel ihtidaların gerçekleştiği görülmektedir. İbnü'l Esir'in, 960 senesine tarihlendirdiği 200 bin çadırılık bir kalabalığın topluca İslamiyet'e geçmesi de muhtemelen bu hadiseyle ilintilidir.⁷³

Tüccarların, İslam ile aralarına köprü kurulmasına vesile olduğu tahmin edilen bir diğer Türk hanedanı Selçuklulardır. Bu sülale, Oğuz Yabgu Devleti içinde önemli bir pozisyon işgal eden Selçuk Bey'in, Yabgu ile arasının açılmasından sonra Cend'e gelmesiyle İslamiyet ile tanışmıştı. Bu sırada Oğuzların kesif şekilde bulunduğu Cend şehri, (Yabguluk sınırları içinde bulunmasına rağmen) kaynakların açık ifadelerine göre *Müslüman tüccarların* önemli ölçüde kolonileştiği bir sınır kenti olarak ön plana çıkmıştı.⁷⁴ Harizm'e on günlük bir mesafeye yerleşen bu şehirde, bölgedeki Müslüman tüccarların tebliğ faaliyetleri üzerinden İslamiyet lehine oluşan sempati belirgin hale gelmişti. Bu havanın kuşatıcı tesirine fazla direnemeyen Selçuk Bey ve maiyeti⁷⁵ Müslümanlığı tercih etmişler, dahası kendilerini bölgedeki kâfir unsurlara karşı direnen İslam mücahitleri ve gazileri gibi görmüşlerdi.⁷⁶

Müslüman tüccarların, Orta Asya'daki tebliğ faaliyetlerinin Geç Orta Çağ'a kadar sürdüğü tahmin edilebilir. Moğolların ilk Müslüman hükümdarı Berke Han'ın (1256-1266) İslamiyet'i kabulü hakkında anlatılan bir hadise bu durumu teyit eder. Buna göre, bir gün Buhara'dan gelen bir Müslüman ticaret kervanına rastlayan Berke Han, onlardan iki tüccarı bir köşeye çekerek İslamiyet ile ilgili sorular sormuştu. Anlatıya göre bu tacirler, dinlerini o kadar ikna edici bir şekilde anlatmışlardı ki Berke bütün samimiyetiyle Müslüman olmuştu.⁷⁷ Bu tebliğ hareketi, merkezi Asya ile sınırlı kalmamış deniz güzergâhı üzerinden seyreden tarihi Baharat Yolu aracılığıyla en ücra köşelere kadar ulaştırılmıştı. Nitekim 13. asrın sonlarına doğru (1292 yılında) Çin içlerine kadar bir seyahat gerçekleştiren Marco Polo, Müslüman tüccarların (günümüzde Endonezya'ya bağlı olan)

⁶⁹ İbn Fazlan, *age*, s. 79.

⁷⁰ Mesudî, *age*, s. 139-140. Benzer ifadeler için bkz. İstahri, *age*, s. 198; İbn Rosteh, *age*, s. 139-140.

⁷¹ Bkz. Necati Demir, *Satuk Buğra Han Destanı*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2020, s. 28, 41. Ayrıca bkz. Arnold, *age*, s. 285; Foltz, *age*, s. 99.

⁷² Barthold, *Dersler*, s. 64.

⁷³ Bkz. İbnü'l Esir, *age*, C. VIII, s. 460. Ayrıca bkz. Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 172, 174; amlf., "Türkler ve İslamiyet", s. 12; Arnold, *age*, s. 285.

⁷⁴ İbn Havkal, *age*, s. 389; İbnü'l Esir, *age*, C. IX, s. 361-362; Barthold, *Dersler*, s. 48; Abdülkerim Özaydın, "Cend", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 359.

⁷⁵ Süryani yazar Abu'l Farac'ın kayıtları, Müslümanların bu şehirde kesif bir kitle olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre Selçuk Bey ve maiyeti, bölge halkının önemli ölçüde Müslüman olduklarını görünce birbirlerine şöyle demişlerdi: "Biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez ve onların törelerine uymazsak kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza yaşamağa mahkûm bir azınlık halinde kalırız." Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ö. Rıza Doğrul, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 292-293.

⁷⁶ Özellikle İbnü'l Esir gibi kaynaklarda Selçuk Bey, bölgedeki faaliyetleri üzerinden kâfirlere karşı mücadele veren bir gazi olarak tanıtılır. Bkz. İbnü'l Esir, *age*, C. IX, s. 362. Ayrıca Turan, *Hâkimiyet Mefkûresi*, s. 174.

⁷⁷ Bkz. Arnold, *age*, s. 300.

TÜRKLERİN İSLAMLAŞMASINDA TİCARETİN VE MÜSLÜMAN TÜCCARLARIN ROLÜ

Sumatra Adası'ndaki putperest yerlilerle iletişim kurup onları Müslümanlaştırdığını dile getirmektedir.⁷⁸ Böylece denebilir ki İslamiyet, Müslüman tüccarlar eliyle sadece Türk ülkelerine değil tüm Moğolistan'a⁷⁹ Çin'e⁸⁰, Kore'ye⁸¹ Hindistan'a⁸² Güneydoğu Asya'ya,⁸³ Afrika'ya⁸⁴ ve hatta Balkanlara⁸⁵ kadar ulaşmıştır. Dahası, Rusya, Polonya ve İskandinavya'da gerçekleşen arkeolojik kazılarda Samani-İslam sikkelerine ulaşılmış olması, Müslüman tüccarların 9. asırda Hazar ve Bulgar ülkesinden daha kuzeybatıya kadar gittiklerini göstermektedir.⁸⁶

SONUÇ

Bir milletin kâmil din değiştirmesi çok boyutlu ve geniş bir zamana yayılan bir faaliyet olduğundan bu süreçte birden fazla değişkenin etkili olacağı aşîkârdır. Türklerin İslamlaşma süreci genel olarak ele alındığında askeri operasyonlar yanında (belki ondan daha fazla) ticari seferlerin pozitif etki yaptığı söylenebilir. Orta Asya coğrafyasında antik dönemlerden itibaren birbirini destekleyici mahiyette sürdürülen ticaret ve misyonerlik faaliyetleri, Türklerin İslamiyet'i kabul sürecinde de etkili bir formül olarak hayata geçirilmiştir. Özellikle 8. ve 9. asırlarda Türk kavimlerinin, Müslüman ordularına karşı gösterdikleri çetin mukavemet, İslamiyet'i bu kesif kitleler arasında yaymanın alternatif yollarına sevk etmiş; Türk coğrafyasının İslamlaşması için askeri girişimler yanında manevi müştereklere odaklanan sivil bir tebliğ süreci yaşanmıştır. Gerçekten tarihsel veriler, bütün Orta Asya'da olduğu gibi Türklerin yaşadığı coğrafi sahada da askeri seferlerden önce ticari seferlerin düzenlenmiş olduğuna işaret etmektedir. Bu durum, özellikle erken dönem İslam tüccarları arasında ticareti, "iktisadi hedeflerin ötesinde" çok boyutlu bir etkinlik haline getirmiştir.

Müslümanlarla Türklerin kültürel karşılaşmalarının mahiyeti hakkında kesin bilgilere sahip olamasak da Müslüman tacirlerin, ticari kaygılarına eklemledikleri tebliğ ve irşad faaliyetleri sayesinde taraflar arasında sert ve problemlili seyreden siyasi gelişmelerin önemli ölçüde yumuşadığını, Türklük ile İslamlık arasındaki diyalog ve kültürel aktarım sürecinin kayda değer bir ivme kazandığını söylemek abartı değildir. Böylece çağın ekonomisindeki başat rolüyle ticaret, kazançlı bir alışveriş etkinliği olmak yanında, organize bir kültür ve inanç transferi aracı haline gelirken, tüccarlar da aylar süren çileli yolculuklarla kervanların sırtına yükledikleri zengin ürünler yanında kutsal bir imanın da taşıyıcıları olmuşlardır.

KAYNAKÇA

- ABU'L FARAC, *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ö. Rıza Doğrul. C. I, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- AKINCI, Meltem, "Müslüman Tüccarların Orta İtil'deki İslamlaşmaya Etkisi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, S. 39, Haziran 2020, ss. 1129-1153.
- ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ, *Tarih-i Cihan Güşâ*. çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- ANONİM, *Hududü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, haz. V. Minorsky-Türkçe çev. A. Duman-M. Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- ARNOLD, T. Walker, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Bekir Yıldırım-C. İlhan Polat, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2007.
- AVCI, Casim, "Maldivler", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, ss. 484-485.
- BARTHOLD, V. V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990.

⁷⁸ Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1985, s. 173.

⁷⁹ Barthold, *Dersler*, s. 34.

⁸⁰ Gülçin Çandarlıoğlu, "Çin (Tarih)", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, Ankara 1993, s. 322. Çin Müslümanları Hui'ler olarak adlandırılmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Arnold, *age*, 382-403; Foltz, *age*, s. 101-102. 14. yüzyıl seyyahı İbn Battuta da Seylan bölgesindeki Müslüman tacirlere Suli adının verildiğini belirtmektedir. Bkz. İbn Battuta, *age*, C. II, s. 812.

⁸¹ Mez, *age*, s. 535.

⁸² Nihal Utku Şahin, "Orta Çağ'da Hint Okyanusu'nda Doğu-Batı Etkileşiminde Müslüman Tüccarın Rolü", *Doğu-Batı Medeniyetlerinin İnşasında Tarih, Kültür, Sanat, Felsefe ve Din*, Konya 2019, s. 308-324.

⁸³ Bkz. İbn Battuta, *age*, II, s. 818-843; Yazıcı, *agm*, s. 719; Casim Avcı, "Maldivler", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, s. 484; Rıza Kurtuluş, "Asya (Kitada İslamiyet)", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, s. 538-539.

⁸⁴ Arnold, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, s. 154; Azmi Özcan, "İslâm (Doğuşu ve Yayılışı)", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2001, s. 29.

⁸⁵ Balkanlardaki faaliyetler için bkz. A. Yaşar Ocak, *Sarı Saltık, (Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destanı Öncüsü)*, TTK Yayınları, Ankara 2002, s. 97.

⁸⁶ Mez, *age*, s. 535; Kurat, *age*, s. 117; Yazıcı, *agm*, s. 723; Kallek, *agm*, s. 137; Koç, *agt*, s. 88-89. Hazar-Bulgar topraklarının ötesinin (Polonya, Baltık, İskandinavya vs.) İslam ticaret coğrafyası içine girmesine rağmen buralarda İslamiyet'in yayılmamış olması, tüccarların buralarda yerleşmemiş olmasına bağlanır. Bkz. Timothy Insoll, *İslam Arkeolojisi*, çev. Bahar Tınakçı, Homer Yayınları, İstanbul 2007, s. 171-173.

- BARTHOLD, V. V. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. R. Hulusi Özdem, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- BARTHOLD, W. *İslam Medeniyet Tarihi, İzah ve Düzeltmeler*: M. Fuad Köprülü, TDV Yayınları, Ankara 1977.
- BOZKURT, Nebi, “İpek Yolu”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, Ankara 2000, ss. 369-373.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, “Çin (Tarih)”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, ss. 321-323.
- DEMİR, Necati, *Satuk Buğra Han Destanı*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2020.
- DUNLOP, D. M. *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- EL-BELAZURÎ, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- EL-GIRNATÎ, Ebu Hamid Muhammed, *Girnatî Seyahatnamesi*, haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.
- FOLTZ, Richard, *Religions of Silk Road (Pre-Modern Patterns of Globalization)*, Palgrave Macmillan, New York 2010.
- INSOLL, Timothy, *İslam Arkeolojisi*, çev. Bahar Tırnakçı, Homer Yayınları, İstanbul 2007.
- İBN BATTUTA TANCİ, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Said Aykut, C. I-II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- İBN FAZLAN, *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslam Seyyahı: İbn Fazlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975.
- İBN HAVKAL, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- İBN KESİR, Ebu'l Fida İsmail, *el-Bidaye ve'n Nihaye, (Büyük İslam Tarihi)*, çev. Mehmet Keskin, C. II, III, IV, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.
- İBN ROSTEH, Abu Ali Ahmed ibn Omar, “Kitab al-Alak an-Nafisa VII” *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, (Ed. M. J. Goeje), C. VII, E. J. Brill, Leiden 1891.
- İBNÜ'L ESİR, *el-Kâmil fi't Tarih*, çev. Abdülkerim Özyayın-Ahmet Ağırakça, C. VIII, IX, XII, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İSTAHRÎ, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1984.
- KALLEK, Cengiz, “Ticaret”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 134-144.
- KOÇ, Dinçer, *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, *Türk Tarih-i Dinisi*, haz. Metin Ergun, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, *Türkiye Tarihi (Anadolu'nun İstilasına Kadar Türkler)*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972.
- KURTULUŞ, Rıza, “Asya (Kitada İslamiyet)”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, ss. 534-542.
- MARCO POLO, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 1985.
- MESUDÎ, *Muruc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2017.
- MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, (İslam Rönesansı)*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.
- MİSKEVEYH, Ebu Ali Ahmed B. Muhammed, *Tecâribü'l Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara 2016.
- MUKADDESİ, Muhammed b. Ahmed, *İslam Coğrafyası, (Ahsenü't-Tekasim)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

TÜRKLERİN İSLAMLAŞMASINDA TİCARETİN VE MÜSLÜMAN TÜCCARLARIN ROLÜ

OCAK, A. Yaşar, *Sarı Saltık, (Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destanı Öncüsü)*, TTK Yayınları, Ankara 2002.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Cend”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, ss. 359-360.

ÖZCAN, Azmi, “İslâm (Doğuşu ve Yayılışı)”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2001, ss. 27-31.

ROUX, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski-Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.

SALMAN, Hüseyin, *Türkişler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

SHARAF AL-ZAMAN MARVAZÎ, *On China, The Turks and India*, İng çev. V. Minorsky, The Royal Asiatic Society, Londra 1942.

SÜLEYMAN EL-TACİR, *Doğunun Kalbine Seyahat, (Çin ve Hind Ülkeleri ve Hatıraları)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.

ŞEKER, Fatih M., *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.

ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 1985.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Hazarlar”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, ss. 116-120.

TAŞAĞIL, Ahmet, “İdil Bulgar Hanlığı”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul 2000, ss. 472-473.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003.

TURAN, Osman, “Türkler ve İslamiyet”, *Selçuklular ve İslamiyet*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, ss. 1-31.

TEKİN, Şinasi, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not (762- 1962)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)*, S. 217, 1963, ss. 1-12.

TOPSAKAL, İlyas, *İtil Bulgarları ve İslamiyet*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.

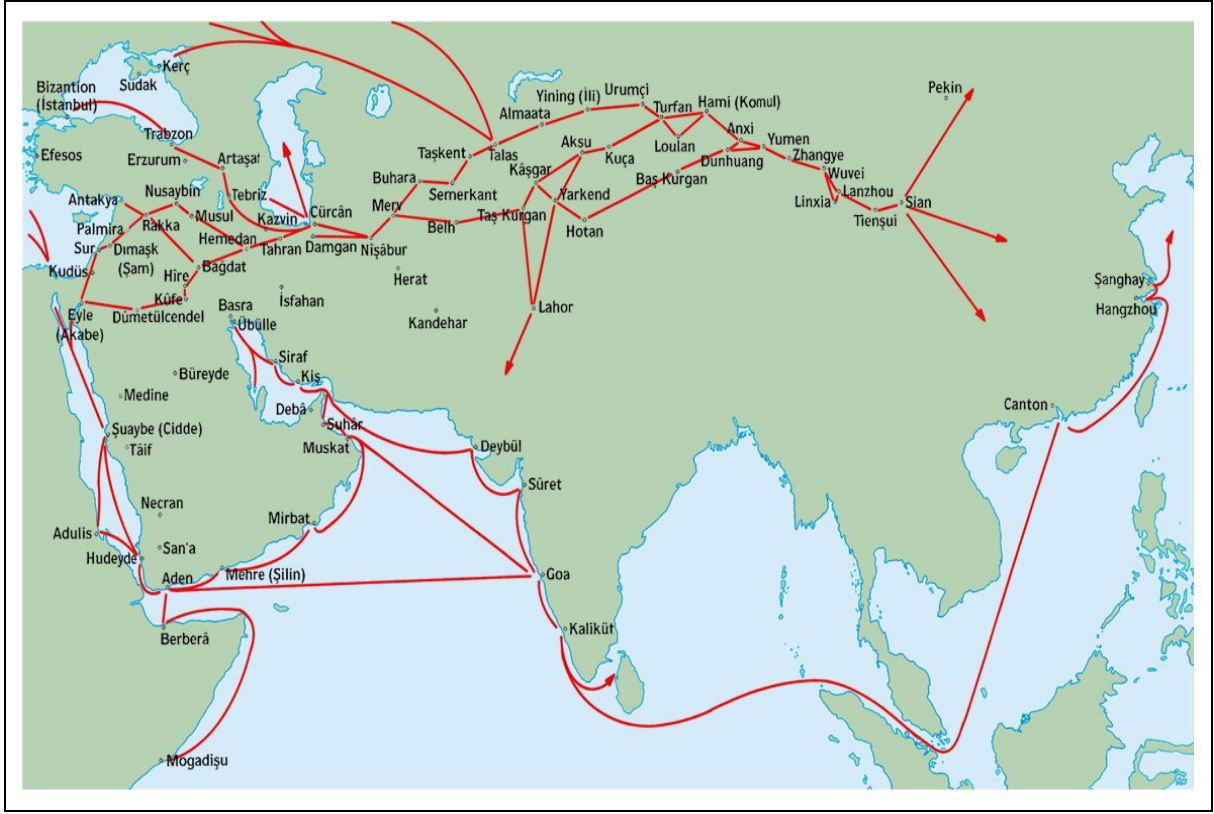
UTKU ŞAHİN, Nihal, “Orta Çağ'da Hint Okyanusu'nda Doğu-Batı Etkileşiminde Müslüman Tüccarın Rolü”, içinde *Doğu-Batı Medeniyetlerinin İnşasında Tarih, Kültür, Sanat, Felsefe ve Din*, Timav Yayınları, Konya 2019, ss. 308-327.

ÜNAL, Tahsin, “Türkler Nasıl Müslüman Oldular?”, *İslam Medeniyet Dergisi*, C. 2, S. 14, 1968, ss. 28-31.

YAKUT EL-HAMEVÎ, Şihabuddin b. Yakub b. Abdullah, “Etil”, *Mu'cemu'l Buldan*, C. I, Dar Sader, Beyrut 1977, ss. 87-88.

YAZICI, Nesim, “İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslâmiyet”, *Türkler*, C. IV, 2002, ss. 714-754.

EKLER

Ek-1: İpek ve Baharat Ticaret Yolları Güzergâhı (Bozkurt, “İpek Yolu”, *DİA*, C. 22, s. 370)

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>